

Kirek
Eks

İSLAM VE MODERNİZM

FAZLUR RAHMAN TECRÜBESİ

22-23 Şubat '97, İstanbul

FAZLUR RAHMAN VE KLASİK MODERNİZM

Charles J. Adams*

Bu yazı sanırım tüm entellektüel katkılarından dolayı 20.yüzyılın en yaratıcı ve en üretken müslüman bilginlerinden biri olarak görülmesi gereken Fazlur Rahman'a bir takdirle başlamalıdır. Benim Fazlur Rahman ile yakın bir kişisel ilişki ayrıcalığım olmuştu; öyle bir ilişkiydi ki bu, şimdi tekrar sayabileceğimden daha fazla alanlarda yararını gördüm. Onun İslami Araştırmalar Merkezi Enstitüsü'nün başına geçmek üzere Pakistan'a hareket etmesinden önce 1950 yılının sonlarına doğru bir süre için McGill Üniversitesi'nde, beraberce o esaslı bir profesör ve ben her anlamda bir çömez olarak İslami Çalışmalar Enstitüsü'nde çalışıyorduk. Ben onun yönettiği İslami Hindistan konulu seminerlere katıldığımda, onu günlük telaşın arasında yakalamıştım ve aynen benim gibi farklı gerekliliklerden dolayı kendi evinde bir misafirdi o zaman. Arapça ve Urduca dillerindeki malzemelerden bazılarını anlamada bana yardım etmesi için ona ricada bulunmuşum ve arkadaşlığının ve desteğinin zevkini de böylece tatmışım. Hakikaten çoğumuzun nefret ettiği Kanada'nın kışıyla giriştiği cedelleşmelerden hala hafızamda olan hatıralar var. Bizim İslami Çalışmalar Enstitüsü'ndeki kütüphanesine ait küçük bir İngiliz arabası vardı ve Fazlur Rahman ile şehrin aynı bölgesinde oturduğumuz için üniversiteden her gün eve giderken arabayı kullanmayı bana cömertçe teklif ederdi. Böyle bir iklimde kullanılmak için yapılmamış olduğundan arabanın kaloriferi, pence-
releri ve öncamı korumak çok güçtü. Bunu içeride belli bir sıcaklığın düşmesinden dolayı bir konfor eksikliği bağlamında söylemiyorum. Biz o sert soğukta nereye gittiğimizi görebilmek için pencereler açık gitmek zorunda kalıyorduk. Bu işkencenin bir kaç dakikasını kazasız belasız atlattuktan sonra Fazlur Rahman üşümekten şikayet eder ve arabadaki diğer iki kişinin itirazlarına rağmen onun erişebileceği tüm pencereleri kapatmak için ısrar

(*) Prof. Dr., ABD, Arizona Üniversitesi Dini Araştırmalar Bölümü Öğretim Üyesi.

ederdi. Hemencecik pencerenin camında buza dönuşen nefesimizin buharıyla, zaten kar ve yol buzluymdu, sürüş yeterince tehlike arzemesine rağmen durum böyleydi. Böyle bir davranış Fazlur Rahman için tipikti. Tüm entellektüel birikimi ve düşünce derinliğinden dolayı o, pratikle ilgili ve dünyevi olarak çok az hassastı. Az önceki bu özel durumda açıkça görebilme yeteneği, ona belki diğerlerinden daha az bir anlam ifade ediyordu, çünkü onun görüşü ciddi oranda yaralanmıştı; o aslında çok yetenekliydi ama kördü. Onu bilenlerinizden bazılarının hatırlayacağı gibi o okurken biri diğerinin üzerinde iki çift gözlük kullanırdı ve o zaman bile sadece bir gözüyle iyi görebiliyordu. Kitap okurken onun kitabı iyi gören gözünün önünde yukarı ve aşağıya doğru hareket ettirmesine tanık olmak, tuhaf ve bir o kadar da dokunaklı bir manzaraydı.

Fazlur Rahman'ı hatırlamak elbette onun şahsına şefkat duymakla sınırlı değildir. Daha önemlisi onun entellektüel ve ahlaki nitelikleridir. O sürekli olarak idman yaptırdığı yenilmesi güç bir zihne sahipti. Onun için doğru yaşam, kardeşleri olan Müslümanlar arasında eksik olduğunu ve eğitilmesi gerektiğini düşündüğü düşünce ve dolayısıyla aradığı "entellektüalizm" yaşamıydı. Bu tespitin sonuçları, onun daha önce çokça yazılıp çizilmiş modern dünyada Müslümanların durumları kadar, İslami geleneğin daha erken evrelerinin geniş çalışmalarına dair idraki keskin ve kuşatıcı analizlerin bazılarını içeren yazılarıyla tezahür etmiştir. Onun çalışması, yenilgileri ve güçsüzlükleri de ortaya koyma isteğini gösterme dürüstlüğünden dolayı tamdır ve önemli olan da budur. Onun düşüncesinde, yüzleşilmesi şart olan eksiklikler ve problemler üstüne bir yazı yazmak için, ister geçmiş ister şimdi olsun Müslüman toplulukların eksikliklerinden yüz çevirme ve mazeretlere başvurma ya da mazideki Müslüman parlaklığının çeşitli yönlerini seçici bir sunuşa tevessülü yoktur. Onun düşüncesinde olduğu kadar benim düşüncemde de böyle bir dürüstlük, eğer herhangi bir vakitte başarılması gereken modern dünya ile ilgili İslami dünya görüşünün yeni ve inandırıcı bir yeniden yapılanması için olmazsa olmaz bir önkoşuldur. Fazlur Rahman'ın düşüncesine göre, toplulukların yeniden canlandırılması, tüm bütünlüğü içinde eksikliklerle dürüstçe yüzleşilmesi haricinde mümkün değildir.

Eşit oranda vurucu ve önemli olan ve hayatının her yönünde açık bir şekilde parıldayan şey, onun Müslüman topluma kendini vakfetmiş olmasıdır. Müslüman bahtının her yerde hüsrana uğruyor olmasından çok derin bir şekilde, etkilenmişti ve nelerin yanlış yapılmış olduğu ve bunların bir şekilde ama mutlaka doğruya nasıl çevrilebileceği meselesiyle adeta sürekli olarak cedelleşiyordu. Amacı, en temel İslami değerleri örnekleyen ahla-

ki bir temele sahip sosyoekonomik ve politik bir düzen inşa edilmesine katkıda bulunmaktı. Onun doğru olarak inandığı gibi bu değerler, insanın umut edebileceği en parlak ve en iyiyi sunmuştur. Her ne kadar başarılı çalışmalarının sonunda dikkatleri üzerinde toplayarak evrensel ölçekte alkışlansa da, onun yaşamında bilim aşkına bilimin ardından gitme ya da başarılı bir kariyer yapmak gibi basit bir ilgi yoktu. Bunun tam tersine, tüm faaliyetlerinin temelinde Müslümanlar'ı imanlarının köklerine geri getirmek ve o imanın kapsadığı alanları çağdaş yaşamda gerçekleştirmek gibi çok derin ciddi bir amaç yatıyordu. Onun entelektüel başarıları, hakikaten yenilmesi güç başarıları ve hepimizi ona borçlu konuma sokan da bu başarılarıdır; ancak şöyle bir düşündüğümüzde başarılarını sıradan olan başarıların üzerine çıkararak yön, nihayetinde bilginliğinin ahlaki boyutlarıdır.

Bu konferans için bana klasik modernistler olarak tanımladığım 19.yüzyılın büyük modernist düşünürleri, özellikle Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh ile Fazlur Rahman'ın ilişkilerine yönelik bir bildiri sunmam istenmişti. Ben bu işe, önceki kuşağın klasik modernizmi ve Fazlur Rahman'ın ve ya onunla çalışmış olanlar ile onun düşüncelerine öykünenlerin neo-modernizm olarak adlandırılabilir zihniyeti arasındaki benzerliklere olduğu kadar farklılıklara da işaret ederek başlamalıyım diye düşünüyorum. Öncelikle tabiatı gereği farklılıklardan daha çok olması hasebiyle temel olan benzerliklerle başlayabiliriz.

Benzerlikler

Fazlur Rahman ve İslamı yeni bir biçime sokma teşebbüslerini başlatan 19.yüzyılın büyük şahsiyetlerini, hiç şüphesiz, modernist adı altında aynı kategori içinde sınıflandırmak gerekir. Hepsisi de ortak bir bakışı paylaşırlar, müşterek bir problem görürler ve görünen zorluklara kabaca benzer çözümler önerirler. Tüm Müslüman modernistlerin entelektüel bakışındaki temel öge, değişim ihtiyacına dair keskin bilinçtir. Her ne kadar onların konuya yaklaşımlarının, Fazlur Rahman tipindeki modernistlere göre ciddi bir biçimde çok farklı sebepleri olsa da, günümüzün dirilişçileri ya da fundamentalist hareketleri de bu ögenin içine dahildir. Değişim için haykırış hem çok güçlü hem de çok kuşatıcıdır ki, bu motiv, yakın zamandaki Müslüman düşünceye ait ne varsa hepsinin lokomotifini olarak görülebilir. Hemen hepsi, eğer toplum kaderini tekrar sahiplenecekse ve belki de eğer salt yaşamaksa bile toplumun değişmesi gerektiğinde aynı fikirdedirler. Modernistleri, muhafazakarlardan ve dirilişçilerden ayıran mesele değişimin gerekli olup olmadığı değil, onun alması gereken yön ve öncelenmesi gereken prensipleridir. Her ne kadar, muzaffer Müslümanlar parlak devirlerinde ta-

rihin bile tanık olduğu en parlak medeniyetlerden birini inşa etmiş ve ortaçağ zamanlarında Müslüman iktidarın sürekliliğine etkili bir şekilde çalışarak bunu belli başlı bir kaç imparatorluk biçiminde de korumuş olan sosyopolitik bir sistem geliştirmişlerse de, daha yakın zamanlarda Müslüman toplumun kötü günlerin kucağına oturmuş olduğu, ne yazık ki, tartışılır olmaktan çıkmıştır. Müslümanların önceleri ellerinde bulundurdukları iktidarı, yayılmacı Avrupa koloniciliğinin etkisi altında buharlaşmıştır. Savaş meydanlarındaki yenilgileri takip eden olgu, eğer Müslümanların tamamen kontrol altında bulundurulması veyahut ekonomik ve kültürel baskı altında tutulması değilse bile, Avrupa'nın politik arenada üstünlüğü olmuştur. Bu durum, birçoklarına İslam sanki bu dev şiddetli saldırılar altında kaybolacakmış gibi göründü ve durumu biraz ciddiyetle düşünen herkes için bu içine düşülen aciziyet, derin bir küçük düşme olduğu kadar bir tehdit duygusuyla da örülmüştü. Bu konularda Fazlur Rahman 19.yüzyılın büyük modernist düşünürleriyle beraberdi.

Hepsi, Müslüman topluma meydan okuyuşun kaynağının, Batı'nın hırsız ve haris medeniyeti olduğunda da aynı fikirdeydiler. Geniş ölçekte dünya için de ehemmiyetli olan Avrupa'da meydana gelen bir çok değişimi anlamada acziyete düşülünce, geleneksel sosyal sistemlerin sağlamlık ve doğruluğuna güven ile uykuya dalmış olan Müslüman ülkeler, tabii olarak yeni durumlarla uğraşabilecek bir pozisyonda değildi. Böylece, kolay kurbanlar konumuna düştüler. Modernistler uyuyan Müslüman dünyayı krize karşı yüzleşerek toplumun bahtını tekrar düzeltilemez bir duruma gelmeden önce tersine çevirmek için kuvvetleri harekete geçirerek uyandırmaya çalıştılar. Batı ile yüzleşmeden doğan güçlü kriz hissi, modernist perspektifin, bir kere daha fundamentalist ve muhafazakar anlayışlarda da olduğu gibi, ayrılmaz bir parçasıdır. Bununla birlikte, bu problemle başa çıkmak için yapılabilecek herşeyden önce toplumun tecrübe etmiş olduğu bu düşüşü anlaşılabilir kılabilmek, yani ilk olarak neyin yanlış gittiği sorusunun üstesinden gelmek gerekiyordu. Bu sorunun, biri onu üstünlüğe müptela yapan Müslüman toplumun içsel aciziyetinin kaynaklarıyla ilişkili, diğeri buna paralel olan Batı'ya bu gözle görülür üstünlüğü verenin ne olduğu sorusuyla ilişkili olmak üzere iki yönü vardı. Bunlar yine Fazlur Rahman dahil modern düşünürlerin tümünün kabul ettiği temel meselelerdir.

Modernistler, toplumun içsel zaafiyetini büyük oranda kanun, teoloji, gelenek vs. hakkında temel kararların alınmış olduğu büyük klasik çağdan sonra Müslüman düşünceyi sollayıp geçmiş olan katılığa ve bunu izleyen entellektüel bilimlerin terkedilmişliğine izafe ettiler. Müslümanların daha önce üstün olduğu, diğer bilimler de dahil olmak üzere, ama özelde felsefe,

özellikle dinsel temaları kapsayıcı sınırlı çalışmaların lehine olarak yüzüstü bırakılmıştı ve üstelik dinsel konularda bile bilgi, bir kaç uzmanın tekeliyle sınırlandırılmıştı. 19.yüzyılın ortalarında modernizm ilk olarak Müslüman düşünürler arasında görülmeye başlandığı zaman, modern zamanlarda yaşamak için hayati olan matematik, coğrafya, astronomi, fizik gibi alan çalışmalarının basitçe söylecek olursak Müslüman ülkelerdeki geleneksel eğitim sistemleri içinde hiç bir yeri yoktu. Müşterek olarak modernistlerin hepsi, Müslüman toplumu, ataları tarafından geliştirilen entellektüel bilimlerin çalışmasına geri dönmeye sevketmeye çalışmışlardır. Cemaleddin Efgani, İbni Sina ve Farabi gibi ortaçağ felsefecilerinin önemi üzerinde durmuştur ve Abduh buna ek olarak İbn-i Haldun'un Mukaddemat'ı gibi bazı İslami klasiklere dikkatleri çekmiştir. Bu vurgular, taklitle karşı yapılan polemikler ve içtihatın hakikatine dair gösterilen ısrar ile beraber yapıldı. İchtihat kapılarının açılması için yapılan çağrının kökü modernistlerde değildi, ancak onların düşüncelerinin de merkezi temalarından biriydi. Fazlur Rahman da kendi adına ortaçağ Müslüman düşüncesinin sabitliği ve esnekliğini eleştirmişti. Her ne kadar özellikle fıkıh usulü hakkındaki yazılarda İslami dinsel bilginin birikmiş gövdesinde görülebilecek derin düşünce varsa da, ortaçağ zihniyeti her zaman geleneksel sistem çerçevesinde işlemiştir, yani yeni fikirler üretmemiş, ama daha çok yorumlar üzerine yorumlar netice vermeye eğilim göstermiştir. Çoğunluk olan Sünni toplum tarafından kabul edilen Eş'ari teolojisinin Tanrı'nın buyruklarını akıl ve amaçtan yoksun olarak keyfi algılayan ve insanın Tanrı'nın evrendeki tek aktör olmasından dolayı etkili bir hareket alanı olmadığı öğretileri, Fazlur Rahman'ın kınamalarının belirgin nesnesini oluşturuyordu. Bu fikirler ona basitçe kendi yüzünde saçma görünüyordu. Böyle bir teoloji insan çabasını sonuçsuz bıraktığı gibi herhangi bir ahlaki temeli de yıpratmaktaydı. Kapsayıcı bir Müslüman dünya görüşünün oluşturulması için çok gerekli olan metafiziğin alanı tümüyle önemsensememe noktasına gelmişti. Toplumun entellektüel hayatının bu derece düşmesinden sorumlu olanlar dinsel sınıftı; geleneksel medrese eğitim sisteminin nezaretçileri olan "ulema," verimsizliği ve yaratıcı olmaktan uzak yorumlar üzerine daha da yorumlar inşa etmeyi ebedileştirmişlerdi. Bu zayıflık listesine Fazlur Rahman ayrıca kendisinin Müslüman dünyasına hurafeler diye bir düşmanı sokmaktan sorumlu tuttuğu Sufizm'in aşırılıklarını da ekledi. Bu birleşerek gelişen olumsuzluklardan İslam'ı arındırma çağrısında Fazlur Rahman, sadece diğer modernistlerle değil, ama aynı zamanda onlardan önce gelmiş olan 18 ve 19 yüzyıl kabuğunu kırma hareketleriyle de ortak bir perspektifi paylaştı. Her ne kadar bazı Sufi bilginlerinin ince elenmiş ve gizemli felsefi sistemler ürettiklerinden Fazlur Rahman'ın hiçbir şüphesi yoksa da ona göre Sufizm'in toplum için daha ciddi

olan rolü, toplumun entelektüel hayatı bağlamında bir yozlaşma kaynağı olmasıydı.

Modernistler, ayrıca Batı medeniyetine sahip olduğu baskıcı iktidarı veren faktörler hakkında da aynı fikirdeydiler. Onların gördükleri kadarıyla aklın özgür kullanımı olarak düşündükleri neden, yani aklın takip edilmesi, Batı'ya şu anki teknolojik üstünlüğünü kazandıran bilimlerin Doğu'dan Batı'ya geçmesine olanak veren şeydi ve bu, onların yaşamlarının bir öğesiydi. Bu görüşün, modern bilimlerin epistemolojik temellerini anlamada yeterli olması ya da olmaması ise başka bir konudur. Bununla birlikte modernistler bilim ile bilim aşkına değil, toplumun tekrar dirilişi için bir araç olması hasebiyle ilgililerdi. Aklın ve bilimin müdafaası ve İslam ile uzlaştırılabilirliği üzerinde ısrarcılık, bu yüzden modernist dünya görüşünün baş prensipleri oldular. Onlar sadece İslam'da akıl ile bağdaşmayacak hiçbir şeyin olmadığını değil, bunun yanısıra daha olumlu olarak, Müslümanın en birinci dini görevini kainat bilgisinin ardından gitme olarak belirleyen İslam'ın en güzel bir akıl dini olduğunu tartıştılar. Diğer dinler ile karşılaştırıldığında ayrı tutulması gereken İslam'ın, tüm dinlerin en rasyoneli olduğuna kuşku yoktur. Geçmişin büyük Müslüman düşünürleri bunu açıkça anlamıştı ve kısmen Kur'an'ın kesin buyruklarına cevap olarak yaşamış oldukları dünyayı çalışmakla, toplam insan bilgisine çok büyük ve hayati katkılarda bulunmuşlardı. Bilimsel ilerleme ve evrenin tabiatını anlama yolunda Batı'nın övünebileceği şeylerin çoğu aslında bu büyük Müslüman düşünürlere aitti. Bilimi devam ettirmede ve akli istihdam etmede, bu yüzden, Müslümanlar temelde kendilerinden ödünç alınmış olan şeyden feragat etmekten daha kötüsünü yapamazlardı. Ancak bundan çok daha önemlisi dinlerinin en temel buyruğunu yerine getirmeleri gerektiği halde getirmemiş olmalarıdır. Fazlur Rahman dahil olmak üzere modernistlere göre, din, rasyonalite ve bilim üzerinde temellenmek zorundadır; "ulema"nın gelenekselseliliği ile oluşturulan bilim ve din arasındaki uçurum ancak bu şekilde kapanabilirdi. Fazlur Rahman bununla birlikte Müslüman toplum için öncelikleri olması gereken bilimlerin göreceli önemi bağlamında klasik modernistlerden farklı düşünüyordu. Onun görüşüne göre, bilimler arasında daha büyük vurgu, felsefeye ve genelde insanlığa ve somut fiziki bilimler yerine sosyal bilimlere yapılmalıydı, çünkü İslam'ı moderniteye eklemleyecek kapsayıcı bir dünya görüşü oluşturmada Müslümanlar'a en iyi yardım edebilecek olan bu bilimlerdi. Halbuki Müslüman ülkeler ve Üçüncü Dünya'daki diğer ülkeler tarafından heyecanla izi sürülen gelişme, daha büyük ekonomik güç kazanma üzerine odaklanmıştı. Bu bilimlerin ise amacı, madde üzerineydi ve tam da bu yüzden bilimsel çabaların teknolojik ilerlemenin kökü olan fiziki bilimleri çalışmaya teşvike

doğru gitmesi çok doğaldı. Bu tarz bir düşünüş ile Fazlur Rahman en azından Müslümanlar'ın ilgilendikleri şeyin kendine göre yanlış olduğunu ortaya koydu. Onun gözünde çok daha önemlisi, İslami prensiplerin çağdaş varoluşun ihtiyaçları ve talepleri ile entegrasyonuna izin veren saf düşüncenin, sağlıklı bir düşünce yolunun teşvikiydi. Müslümanların eziyet çektiği azgelişmişlik, ona göre, düşüncenin azgelişmişliğinden başka birşey değildi.

Toparlarsak eğer, Fazlur Rahman'ı ve onun önündeki klasik modernistleri meşgul etmiş olan mesele, modernitenin İslam ile uzlaştırılabilirliği idi. Yaşadığımız dünyanın tabiatına şekil veren moderniteden kaçış yoktur. Müslüman toplumun yüzyüze geldiği soru, bu yüzden, modern olup olmamak değildir, çünkü hakikaten başka bir seçenek yoktur. Dolayısıyla bu soru daha çok "bir insan aynı zamanda hem modern hem de Müslüman olabilir mi?" sorusuna dönüşmektedir. Modernistler bu soruya tek sesli olmayan bir "evet" ile cevap verdiler. Bununla birlikte birçokları modernleşme sürecinin kaçınılmaz olarak sekülerizme ve Batı'da bir çok kez olmuş olduğu gibi dinsel imanın nihai olarak kaybolmasına yol açacağını düşünürken, modernistler İslam'ın doğru anlaşıldığı taktirde Müslümanlığın, modern dünyada kaçınılmaz olan rasyonalizm ve bilimle nikah yolunda hiç bir engele yer vermediğinin görüleceğine inanmışlardı. "İslam doğru anlaşıldığında" ibaresine burada dikkati çekmek gerekir, çünkü Müslüman dini öğretinin yüzyılları aşan uzun geleneği, açık bir şekilde ne yeni fikirlere ne de aklın serbest kullanımına izin vermişti. Abduh ve Cemaleddin ile müşterek olarak Fazlur Rahman, zorluklara karşı çözümün zamanımızda Müslümanların iyi bir Müslüman olmalarında yattığına inanmıştı. Bunu yapabilmek, diğer şeylere nazaran, ortaçağ gelenekselciliği ile ayaklandırılan düşünce üzerindeki kayıtların kırılması ve akıl cihazının sonuna kadar istihdam edilmesi anlamına geliyordu. Kutsal buyruklarla tatmin olanlardan İslam'ın talebi, sadece belirli dinsel görevlerin yerine getirilmesi ve özellikle yasaklanmış şeylerden sakınılması değildir. Şimdiki durumumuz içerisinde üzerimize almamız gereken ödev, tüm bunların ötesinde gayret isteyen entellektüel İslam'ın temellerini ve onun modern bilgi ile ilişkisini tekrar düşünme işini omuzlamaktır. Fazlur Rahman'ın görüşüne göre, İslam'ı "doğru bir şekilde anlamak," "iyi Müslüman yaratıcı düşünen Müslümandır" ibaresinde anlamını buluyordu. Abduh, Cemaleddin ve Fazl, görüleceği üzere İslam idealinin bir bakıma farklı yönlerini işliyorlardı, ama hepsi de İslam'ın, modern bilginin ve rasyonalitenin ve toplumun tekrar canlandırılması için ateşli arzuların takip edilmesine meydan vermeyeceği değil, aksine teşvik edeceği inancında birleşmişlerdi.

Farklılıklar

Biz şimdi Fazlur Rahman'ın kendisinden önceki seçkin modernistlerden farklılaştığı bazı konuları düşünmeye geçebiliriz. Klasik modernizmi etkileyen önemli kuvvetlerden biri, onun, İslam ülkeleri üzerinde Avrupa kolonyal baskınlığının yükselmesinden sonra ortaya çıktığı gerçeğidir. Hem modernist öğretinin içeriği hem de bu öğretinin parçalarının faaliyeti, büyük oranda kontrol edici kolonyal otoriteye reaksiyon ile şekillendi. Net olmak için ifade etmek gerekir ki, modernistler, İslam'ı hurafelerden ve zaman içinde biriken islam dışı şeylerden arındırmak ve Müslüman toplumu kendisini geçmişte büyük yapan öğelere tekrar kavuşturmak için, toplumun içsel reformları ile çok ilgililerdi. Ancak modernistlerin faaliyetleri üzerinde çok daha güçlü olan motiv, Batı tarafından Müslüman yaşama yöneltilen tehdit ve Müslüman varlığın her yönü üzerinde tasarruf yapmaya başlayan bu Batı kaynaklı etkiydi. İslami modernizm, dolayısıyla tüm arındırma projelerinin ötesinde Batı'ya bir reaksiyondur ve hakikaten bundan çok az şüphe edilebilir. Fazlur Rahman'a göre modernistlerin en büyük güçsüzlükleri işte tam da burada yatmaktadır. Klasik modernist düşünce tarafından sendirilen sorular, Müslüman toplumun Avrupa'nın vurguncu toplumlarıyla karşılaştırıldığında bariz zayıflıklarla örülü olduğunu ima eden, dolayısıyla da aslında Batı'nın misyonerleri vasıtasıyla kendisi tarafından ortaya koyduğu eleştiri tarzında sorulardı. Düşmanın sorularını sorduğunun farkında olmayan modernistlerin davranışları bundan dolayı da savunmacıydı ve onlar İslam'ın ne olduğundan çok ne olmadığıyla ilgileniyorlardı. Eleştirilerle yüz yüze gelince onlar, eleştirilerin Müslüman hayatında farketmediği problemlerden, İslam'ı "doğru bir şekilde anlamanın" sorumlu olmadığını göstermeyi denediler. Bu problemler, daha çok Müslümanların doğru İslam'ı terketmiş olmalarından kaynaklanıyordu. Modernist gündem, bununla birlikte, geniş ölçüde Batı bağlamı içinde ortaya atılan meselelerin parçalarından oluşuyordu. Örneğin, Seyyid Emir Ali gibi sonraki bazı modernistler ile birlikte, modernistlerin İslam temsillerinin Müslüman bir dünyaya mı yoksa liberal Batı değerleri ile çok güçlü şekillenmiş olan Batı seyircisine mi hitap ettiğini bilebilmenin çok zor olduğu bir zamana gelinmiştir. Modernistler ayrıca dikkatlerini odakladıkları meselelerde çok seçiciydiler ve dolayısıyla hayati olan bir çok konu eskiden olduğu gibi İslami geleneğe teslim edilmiş oldu.

Fazlur Rahman'ın klasik modernistlerin yapmış oldukları katkılar bakımından çok önemli değerlendirmeleri vardı. Özellikle Abduh'u, aklın rolüne yaptığı vurgu, temel İslami inanışları modern zihniyet tarafından kabul edilebilir bir biçimde tekrar ifade etme teşebbüsü ve onun toplumun karşılaş-

tiği kriz karşısında Müslüman bilincine yaptığı katkı ve bunun sonucunda ki reformları sürdürme ihtiyacını göstermesi nedeniyle övdü. Bununla beraber, Abduh'un çabalarında temel çatlaklar da yok değildi.

Fazlur Rahman'ın argümanı şuydu: Gerekli olan şey, herhangi negatif savunmacılıklardan biri değil, pozitif bir tavidir ve Batı'nın bize yabancı olan kültüründeki öneminden dolayı dikkati çeken meselelerin keyfi seçiminden kaçınılarak Müslüman düşüncenin yeniden yapılanmasıdır. Klasik modernistlerin duruşu, bu noktada Rahman'ın gözünde, birinci kuşak, kendisini, esas durulan yerin tam tersine bir yere geçmeye izin vermesinden sonra oluşan ciddi bir çatlaktan dolayı acı çekiyordu. Çünkü klasik modernistler seçiciydi ve esasen İslam'ın modernist sunuşunun sistematik olmamasının yanısıra eksik olmasından dolayı Batı'ya reaksiyon ile ortaya konan meselelerle ilgileniyorlardı. Ne ilgileri hemen her durumda önemli ölçüde politik olan Cemaleddin ve ne de Abduh, Müslüman düşüncenin elde edilen yeni şartlar ışığında entellektüel olarak yeniden yapılanma olanaklarını sunmuş kapsayıcı ve iyi yapılanmış modernist bir teori üretebildi. Bunun ötesinde modernistlerin sürekli olarak Batı modellerinin omuzlarına bakıyor olmaları ve Batı reaksiyonlarını dinlemelerinden ötürü, onları kolaylıkla İslam'ın yolundan sapan ve son kertede sekülerizme yol açan yenilikleri yücelten Batıcılar olarak vasıflandıran muhafazakarların eleştirilerine maruz kalıyorlardı. Böylece, modernist pozisyon kendi kendini iptal ediyordu. Dolayısıyla etkinliği ve cazibesi de ona göre sınırlıydı.

Fazlur Rahman'ın penceresinden bakıldığında Müslüman toplum için aciliyeti hissedilen ihtiyaç, Batı'nın görünüşüne hiçbir şekilde bağımlı olmayan yeniden yapılanmış bir dünya görüşüydü. Müslümanlar, Kur'ani vahiyde verilen hakikatlere göre kendi gündemlerini kendileri belirlemek ve değişen dünyaya cevap vermek zorundadırlar. Bu yüzden öncelik, Müslümanların kendilerini Batı'dan entellektüel olarak "boşamaları" ve kendilerine has değerleri gerçekleştirmeyi sürdürmeleridir. Toplum, kendi entellektüel bağımsızlığını başarmak durumundadır ve bu gereklilik, saf düşüncenin takip edilmesi ve onu başarabilecek bir neslin eğitimini sağlayacak bir eğitim sisteminin oluşturulmasına böylesi büyük bir önem yüklemektedir. Bu görüş, hiçbir şekilde Fazlur Rahman'ın Müslümanların modern bilime ve onun başarılarına sırt çevirmeyi istediğini ima etmez. Tam aksine, o modern bilginin takip edilmesini hoşnutlukla karşılamış, onun kaçınılmaz olduğuna inanmıştır; ancak modern bilginin bilimsel faaliyetlerinin, maddeci mülahazalarla değil, İslami değerlerin şekillendirdiği geniş bir felsefeye bağlanmış Müslüman bilginlerin sürdüreceği bir zamanın arayışı içinde olmuştur. Onun aradığı yenden yapılanmanın doğasını ifade etmenin bir başka yolu ise, Müslümanların

yeni bir metafizik inşa etmek zorunda olduklarını söylemekti. O, metafiziği "bilginin birliği," yani hayatın hem manevi hem de maddi yönlerini, dikiş tutmayan bütüne kaynak yapan düşüncenin bütüncül sistemi olarak tanımladı. Her ne kadar klasik modernistlerin toplumu sabit ortaçağ geleneğinin ötesinde yeni bilgiye açma amaçları olsa da, Fazlur Rahman'ın bakışı kadar iletiriyi göremediler onlar. Ortaçağ sistemini düşünürken şurada ve burada ayarlama yapmak ya da yeni disiplinlere veya rasyonel faaliyetlerle adeta şiddetle vurarak kapıları açmak yeterli değildi. Başarılması yeterince güç ve gerekli olan olan arzu, tümüyle yeni bir dünya görüşüydü. Bunlar Rahman'ın "Abduh'un El-Ezher'de öne çıkardığı" reformların eleştirisinin içyüzleridir. Felsefe, matematik ve yabancı diller gibi bazı bilimleri, daha önce hiç bilmeyen bu saygın kuruma sunuş, tümüyle övülebilirdi ama temel olarak merkezi yapısı değişmeyerek kalan geleneksel sisteme bazı müfredat yükü eklemekten daha fazla bir şey anlamına da gelmezdi bu. Başarılan reformlar, dolayısıyla ne sistematik ne de tamdı. Onların hiç şüphe etmediği Abduh'un reformları değerliydi ama bu reformlar Fazlur Rahman'ın kapsayıcı modernist bir teori veya yeni bir metafizik çağrısını karşılamaktan uzaktı.

Fazlur Rahman'ın klasik modernistler arasında bulmayı istediği yeni bir dünya görüşünü oluşturan öğeler arasında, din felsefecilerinin kafasını meşgul eden soruların cevapları da vardı. Vahyin doğası nedir? Vahiy, modern bakış ile bağdaşır mı? Belki onun kişisel ve klasik modernistlerle ilişkisi açısından en temel soru şuydu: Dinsel bilginin, bilginin diğer türleriyle ilişkisi nedir? "Bilginin birliğini" kuşatan yeni bir metafizik arayışının artışı belki de bu soruya cevap vermek üzereydi. Fazlur Rahman, Abduh'un pozisyonunun " ne doğrudan birbirine sataşan ne de diğerini etkileyen 'iman' ve bilim bilgisini", bilginin farklı alanları olarak öğreten seküleristlerin pozisyonundan çok da farklı olmayan bir duruş olduğunu düşünüyordu. Çünkü, biri, ebedi ve değişmez dinsel hakikatlerle, diğeri ise dünyevi ve değişken sorunlarla uğraşmak zorundadır. İman her halükarda korunmak durumunda olduğu gibi bilimin bulgularıyla da hiç bir zaman yıpranmaya uğratılmamalıdır. Bilginin bu ikili durumu, Fazlur Rahman'a ilahi hakikatlerle ilgili olan şeylerin gerçekliğin tümüyle uzlaştırılması gerektiği fikrini verdi. Onun görüşüne göre bilgi, bütün kainatı tek bir yaratıcı güç perspektifi altında gören bir birlik içinde olmak zorundadır. Çok iyi bildiği gibi, onun önceki patronu Eyyüp Han'ın, halk baskısı sonucu ona destek vermeyi reddettiğinde onun Pakistan'dan sürülmesine neden olan şey, vahyin doğasına ilişkin görüşlerinin yayınlaşmasıydı.

Fazlur Rahman başka açılardan da klasik modernistlerin öğretilerini eksik buluyordu. Eğer onların yeni bir dünya görüşü inşa etmedeki başarısızlık-

ları Fazlur Rahman için bir üzüntü kaynağı olmakla birlikte Peygamber'in hadislerini ele alışları biraz daha üst noktadaydı. Hadis çalışması, modernistlerin İslami dindarlığın direklerinden biriyle eleştirel ve bilimsel bir yol ile uğraşmaları bakımından özellikle zengin bir olanak sunmuştu, ancak bu fırsat da kaçırıldı. Her ne kadar Abdüh hadisleri ele alırken son derece dikkatli olsa da, Seyyid Ahmet Han'ın bu çalışmalara karşı yapabileceği çok az şey vardı, ne de dinsel otoritenin bu önemli geleneksel kaynağının sistematik ve eleştirel bir analizi yapılabilirdi. Öncüler için doğru olanlar ne ise, bu doğrular onların entellektüel takipçileri için de doğru olarak kaldılar; her ne kadar son yıllarda muhafazakar kalemlere karşı savunma anlamında önemli yazılar yazılmışsa da, hala modernist ruh tarafından canlandırılan hadis literatürünün bilimsel mülahazaları piyasada yok.

Yine İslam'a klasik modernist yaklaşımda bir başka eksiklik, toplum içinde kadınların yerini işleyen soruların gözardı edilmesidir. Batı'nın İslam eleştirilerinden biri olan kadının rolüne el atılmıştır ve 20.yüzyılın sonunda bu sorun, Müslüman toplum içinde ve dışında yapılan tartışmaların ve çatışmaların canlı bir kaynağıdır. Bununla birlikte, klasik modernistler konuya verebilecekleri en az ehemmiyeti verdiler. Fazlur Rahman'ın bakış açısına göre ise, bu, kadınların modern eğitimini inceden inceye düşünüp taşınan modernistlerin, ısrarlarında başarısızlığa uğramaları anlamına geliyordu. Bu meseleyi ele almamaları oranında da, evde uygulanan ve ev sorunlarıyla uğraşan geleneksel ev eğitimin devamını teşvik etmiş oldular. Kadınlara karşı yapılan bu ayrımcılığı, Fazlur Rahman toplumun en büyük kaybı olarak görüyordu.

Bunun yanında, Fazlur Rahman açısından her ne kadar klasik modernistlerin bizatihi kendileri için olmasa da, modernizmin başka yenilgileri de vardı. Bunlardan biri, halihazırdaki duruma, insanlık tarihinde medenileştirici bir güç olarak İslam'ın katkıları için sistematik bir yol üretememektir. Net olabilmek için, geçmişte Müslüman öğretinin çeşitli boyutlarıyla uğraşan ve Müslüman çabayı olanaklı kılmış olan bilgideki ilerlemeleri vurgulayan çalışmalar vardı, ancak bu bağlamda İslam'ın tam anlamını sunma işi hiç bir zaman yapılmadı. Hala açıklığa kavuşturulması ve dünyaya sunulması gereken devasa bir alan vardı. Sorun, geleneğin büyüklüğüne dair Müslüman bilincini beslemek ve İslam'a hakettiği saygıyı kazandırmak amacına verilen ehemmiyetti.

Modernizmin, Fazlur Rahman'ın düşündüğü bir başka kısırlığı ise onun temelinden, yani Müslümanların bilimleri ve Batı'nın rasyonel zihniyetini kabul etme ve takip etmeleri gerekliliği üzerine yaptığı tek-yönlü vurgudan

kaynaklanır. Modern kurumlarda ya da Batı üniversitelerinde eğitilen Müslümanlar için bu bakış açısı epey cazipti ve onlar bu bakış açısını hevesle kucakladılar. Bununla birlikte, maalesef, bu insanların çok nadir olarak modern entellektüel çabalara olan ilgilerini karşılayabilecekleri geleneksel İslam bilgisine sahip bir geçmişleri vardı. Halbuki, Fazlur Rahman'a göre Müslüman düşüncenin yeniden yapılanması için her ikisi de gerekliydi. Modernistlerin geleneksel dini bilgilere karşı kayıtsızlıkları, muhafazakar eleştirilerin bozmasına karşı onları savunmasız bıraktı. Abduh için bu elbette doğru değildir, ancak ondan sonra gelip onun sözcüsü ve entellektüel takipçisi olduklarını iddia edenlerin çoğu için doğrudur bu. Daha da kötüsü, İslam'ın modernist temsiliyeti kendisi aleyhine bir reaksiyonu, bazen adlandırdıkları gibi, çağdaş uyanış ya da fundamentalist hareketler biçiminde kıskırtmıştır. İslam'ın Batı'nın etkileriyle bozulma tehlikesi içinde olduğuna dair onların haykırışıyla bu hareketler, dünyanın birçok kısmında yer alan büyük Müslüman kesim için güçlü bir duygusal cazibe kazandı. Ancak bu hareketler temel olarak anti-entellektüeldi, faaliyetleri büyük oranda politikti ve ne siyasi arenaya sunmak için uygulanabilir politikalar ne de dünya üzerine yeni bir perspektifin temeli olarak hizmet edebilecek iyi düşünülmüş bir felsefeye sahiplerdi. Bunun yerine onlar sürekliliği olmayan ideoloji tartışmaları ile yetiniyorlardı. Böylece, Fazlur Rahman'ın büyük bir heyecanla aradığı ve bundan dolayı çok sert eleştirdiği modernistler, Müslüman halkların ilerlemesi ve yeniden canlanmasına katkıda bulunamadılar. Modernistlerin hem geleneksel dini bilgiyi hem de modern bilimleri terbiye etmedeki başarısızlıkları, topluma bir cinayet yerine geçmişti ve bu onların paylaştığı modernist görüşlerin ve liberal değerlerin zamanımızda Müslüman dünyada neden kötü bir şöhrete sahip olduğunun en önemli sebeplerinden birisidir.

Son bir nokta olarak Fazlur Rahman'ın kaçınılmaz hareket ihtiyacına yaptığı vurguya dikkati çekebiliriz. Modernist görüşlerin yaygınlaştırılması ve kabul edilmesi, sömürgeci yöneticiler ve Müslüman emirlerden dolayı büyük klasik modernistler zamanında mecburen yavaştı. El-Afgani -belki onun kurulu otoritelere ateşli saldırıları ışığında anlaşılabilir- ülkeden ülkeye kovuldu ve hayatının son günlerini her ne kadar konfor içinde yaşadığıysa da, bu konforlu yaşamı gerçek bir hapisane içindeydi. Abduh uzun bir süre için Mısır'da sürgündü. Bununla birlikte, Müslüman toplumda değişmiş bir tavrın ve bakışın yavaş ve sabırlı bir biçimde eğitilmesi ufukta görünmüyordu. Fazlur Rahman'a göre eylem yapılmak zorundaydı ve hem de acilen yapılmak zorundaydı. Onun tüm dikkati, özellikle Müslüman dünya ölçeğinde eğitim sisteminin reformu ihtiyacı üzerine odaklanmıştı. O, ulusal faktörleri gözönüne alarak dinsel ve kültürel öğeleri modern olanlarla bütünleye-

bilecek bir sistem arzulanmıştı; böylece ne Müslüman birey ne de Müslüman toplum bundan böyle ikisi arasında bir tansiyon/gerilim ile yırtınacaktı. Şimdiye kadar söylemiş olduğumuz gibi o, vurgunun, entellektüel bilimler, felsefe ve genel olarak insanlık üstüne yapılması gerektiğinde ısrar etmişti; çünkü gelecek nesli, toplumun sağlığı için temel yeniden düşünüşü yapmak üzere donatabilecek ancak bu disiplinlerdi. Fazlur Rahman bu hatlar üzerinde en büyük gelişmenin Türkiye’de olduğunu gördü, bunun yanısıra Endonezya’da eğitim reformu çabalarının potansiyeli üzerine de büyük umutlar besledi. Her halükarda eğitim reformu, Müslüman toplumun yüzleştiği tüm meselelerin hem en önemli hem de en acil olanıydı. Fazlur Rahman’ın gözünde ancak bu başarılığında toplumun geleceğinin selameti ve İslam’ın birincil hedeflerinden olan ahlaki temelde sosyopolitik ve ekonomik düzenin yeryüzünde gerçekleştirilmesi sözkonusu olabilirdi.